

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1912

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

Գ.

Ինչ էր փոթորիկը որ, կ'երևի, թաթափ մը պէս ալափած է ինճիճեանը և ձգած Սեւ Ծովի մէկ ափէն միւսը, Վոսպորէն Օտեսաս, որ շատ տարի չէր ուռաական հող կը դառնար: Առաջին արտանշան մը այս լեցուած կացութեան կը գտնեմ, 1819 տարին Ազոնցի նամակի մը մէջ. «կասկածիմք թէ այս տպագրութիւն իրանականին հղիցի վերջին». զի ընկերութիւն Արշարուն նեաց՝ որպէս երեւի ի վերջ հՀաս: Նաեւ մասնաւոր բարերարը որը մերթ ընդ մերթ նպաստէին տպագրութեան, պակասեցան՝» և Եւ ինչ էր արդէն ինճիճեան Պոստը մէջ, եթէ ոչ Արշարունեաց Ընկերութիւնը: Ասոր վերջը էր ուրեմն միանգամայն վերջը ինճիճեանի կոստանդնուպոլսոյ մէջ, եթէ հոն ուրիշ սկզբնաւորութիւն մը չգտնէր, Ու ինչ ալ կոստանդնուպոլսոյ չյայտնուիր բայց եթէ 1820ին սեպտեմբերէն յառաջ՝ որը Ազոնցի աղուապէս իրեն կը յանդիմանէ, «Երանի թէ գոնէ մի միայն համա-

ռօտ զիր զրեալ էր քո յ(տեսասայէ կամ ի Պրոտիէ յառաջ ըսան զմեկնէլ քո անտի, և յայտնեալ մեզ զխորհուրդ քո՞»): Ինչ հանդիպեր էր ժամանակի այս կարճ միջոցին մէջ որ այնքան վերջոված էր ամէն բան ինճիճեանի մէջ: Ոչինչ. Տիւզեանց անկումը՝ որ միանգամայն բոլոր ընկերական կարգ մըն էր որ կը փլչէր: Այս իրադարձութեան մէջ իսկ որոշ կը տեսնուին բոլոր այն կուսակցութիւններն ու հոսանքները՝ որ ձեւանալու և զիրար կործանելու հետ էին կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Յիշատակած ենք զիրքը զոր Տիւզեանց ունէին կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Ուղղան Մահմուտ զայն դեռ աւելի կը փառաւորէ հազցնելով իրենց խիւլ՝ սամոյր մուշտակով, զոր միայն Ուլահ-Պուլատի Պէյերը կրնային կրել և հրաման տալով որ՝ աշտանակելու պահուն՝ առջևէն խաթթերէ - թօփուզ տանին, - պատիւներ՝ որոնց աւելի սրեցին իրենց թշնամիներուն նախանձը: Մախացողները, ամէն ցեղէ, իրենց զուլա առին թագաւորին մեծ վէզիրը

1. Ազոնցի առ ինճիճ. 24 Նոյեմբ. 1819.
2. Ազոնցի առ ինճիճ. 24 Սեպտ. 1820.

Հալէթ Լիֆէնտին, Հալէթ Պարիզ դեռպան եղած միջոց Տիւզեհաններէ շատ դրամ փոխ առած էր ու վատնած: Կոստանդնուպոլիս փոխադրուելով, ետեւէ էր անոնց կորուստը նիւթեղու և այս պարզ ճամբով իր պարտքերէն ազատելու: Հալէթ իր մեքենայութեանց բաւոյժին մէջ խարխափելու ժամանակ՝ Տիւզեհանց ծառայութեան մէջ եղող անձ մը, Արիադէի թեյը ձեռքը տուաւ: Այս մարդը՝ որ, չեմ գիտեր ինչու համար, մասնաւոր առեւտրի մը կը սնուցանէր Միւրտիչ չէլէպիին դէմ, — ինձեհանի աջ բազուկը, — և զայն կը տարածէր Տիւզեհան բոլոր գերդաստանին վրայ, Հալէթի մատնեց թէ Տիւզեհանը փողերանոցի դրամագլուխէն կը գեղձանին: Փութով քննութիւն հրամայուեցաւ: Նախ փողերանոցին ընդհանուր վերատեսուչը փոխեցին՝ Արքրահման Լիֆէնտին, որ Տիւզեհանց բարեկամ էր, ու Հալէթ հրամայեց նոր պաշտօնէին հաշիւը տեսնելու: Հաշիւները՝ ամբողջ էին, բայց ոչ հնչուն դրամով: Իրենց յանձնուած դրամագլուխը որ քսանուէրնք միլիոնի կ'ելլէր, Եւրոպացիութեան էր, մասնաւորապէս Ֆրանսա և Անգլիա, և զորս չէին կրնար պահանջուած ժամանակին մէջ քաշել: Այս արդէն բաւական էր կորսնցնելու համար գիրենք խորխորատին մէջ՝ որ արդէն փութուած էր: Հալէթ՝ որուն զիմեցին խնդիրը կարգաւորելու ծպտեցաւ և զիրենք բոլորովին վստահացուց Սուլթանին բահացակամութեան վրայ: Օրիւր կ'անցնէին, կը ուպատէին Սուլթանի կարգադրութեանց, և ահա ուրբաթ օր մը, փողերանոցի նոր վերատեսուչը, մեկնելու ժամուն, կը հրամայէ Տիւզեհանց, յանուն Սուլթանին որ փողերանոցէն չմեկնեն, մինչ միւս բոլոր անձինք յարգանքներ ընելով կը հեռանային: Վերատեսուչը հրամանը հաղորդելէն վերջ ձին մորակեց և անհետացաւ: Անօգուտ նկարագրել տագնապը որ այն գիշերը ճշեց Տիւզեհան գերդաստանին վրայ: Երկրորդ օրը Միքայէլ՝ տունը մնացած եղբայրը՝ Հալէթի կը դիմէրան մը հասկնալու համար, և այն ատեն

միայն կը հասկնայ որ կորսուած էին: Իրենց թշնամին մարդն էր որուն կը դիմէին օգնութիւն խնդրելու: Իրենց իբր պայմանաժամ միայն քանի մ'օր կը ձեռքէն պահանջուած գումարը վճարելու: Եթէ հայ հարուստները ուզէին կրնային շուտով այս գումարը վճարել և Տիւզեհանները ազատել, բայց մեծ վէճերին երկուղը, զամէնքը կը ստուգէր: Պայմանաժամը լրացած՝ Տիւզեհանց ինչքերը ահուրդի հանուեցան, իրենց ընտանիքը ազգային պատրիարքարան զրկուեցաւ և իրենք բոլոր բարեկամներու հետ բանտուեցան: Իրենց պալատին հարստութիւնները վաճառուած՝ կ'ելլէին 25 միլիոն դրուշ: ազատած էին: Միայն տիկիներուն գահարները, կ'ըսեն, քառասուն միլիոնը կ'անցնէին: Բայց, կ'երեկ, չէին անցնէր թշնամիներուն կատարութիւնը: Մատուցած՝ զոր գտան պալատին մէջ, ամբողջացուց փաստերը Հալէթի ձեռքին մէջ, որպէս զի թագաւորէն անոնց մահուան դատավճիւր հանէ: Գրիգոր և Սարգիս չէլէպիները փողերանոցի հրապարակին վրայ գլխատուեցան: Միքայէլ և Միւրտիչ անպուհները Ենիգիւղ կախուեցան, իսկ Յակոբ, կարապետ և Պօղոս չէլէպիները աքսորուեցան միայն: Մահուան դատապարտուածներու վճիռին մէջ գրուած էր թէ կը պատժուէին իրենց տունը եկեղեցի շինելուն համար և փողերանոցի գանձէն քսանուէրս հազար քսակ գողնալուն համար: Այս անհնարին աղէտը իրեն ետեւէն քաշեց ուրիշ չարաշուք վախճան մը, Տիւզեհանց թշնամիներուն: Հալէթ պաշտօնանկ, Գոնիա քուեցաւ ուր հազիւ հասած՝ գլխատուեցաւ, իբր գող, և գլուխը Պոլիս բերուելով աղքատները մէջ նետուեցաւ: Գլխատուեցաւ միանգամայն իսխել հրեայ սեղանաւորը՝ Հալէթի մեքենայութեանց գործակիր, և երկուքին ալ ինչքերը արքունիք գրաւուեցան:

Միակ անձը որ բոլոր այս իրադարձութեանց մէջ շահով ելաւ՝ Պէզեհան Յակոբիւնն եղաւ, որ կանչուելով փողերանոցի վերատեսուչութեան՝ շատ աշխատեցաւ

աքսորական Տիւզեաններու դարձին համար, և մեծ առատաձեռնութիւններ ըրաւ զանոնք վերստին յառաջ քաշելու համար¹։

Միակ բանը՝ զոր իրենց ամբաստանութեանց մէջ բնաւ նշանակած չեն թշնամիները՝ հայրենասիրութիւնն էր՝ որուն գոհ կ'ըլլային Տիւզեանները։ Հայրենասէրին առթիւ Ազոնցին ըրած դիտողութիւնները փայլուն կերպով զայն կ'ապացուցանեն, եւ եթէ թշնամիները այս պարագան լուծեմ են՝ պարզապէս աւելի չարաշուք ցոյց տալու համար էր անոնց աղետը, քան փառաւորելու հայրենասիրութեան լուսապսակով մը։ Ինճիհանն, կ'եւրեկի, այս անկումներուն ժամանակ արդարացի վախ մը կըրեր է, և ապաւինած է Ռուսաստան։ Ո՛չ ապագէն հարուածները կ'ուզուէին բոլոր իր շրջանակին դէմ, և մասնաւորապէս իր անձնական բարեկամին՝ Մկրտիչ Չէլէպիին դէմ։ Ամէն բանն էր որ կ'անցնէր, և ինք դեռ պէտք էր բարձր բռնել ըսն մը որ իրեն հետ պիտի չանցնէր, իր Հին Հայաստանի Ստորագրութիւնը։ Իր դարձէն ի Կոստանդնուպոլիս մինչեւ 1823 ուրիշ յիշատակութիւն չկայ էր Ս. Ղազարի հետ ունեցած աղբիւսներուն մասին, քան այն քիչ տողերը զորս վերը յիշատակեցինք։ Կ'երեկ թէ այս երկու տարիները իրեն համար լքուածութեան ու լուրի հաշիւ տալու տարիներ եղած են։ Երկու տարի վերջ աքսորական Տիւզեանները, Յակոբ, Կարապետ և Պօղոս չէլէպիները Պոլիս կը դառնային, ուր նոր կեանք մը պիտի սկսէին։ Շրջանակ մը դարձեալ կը կազմուէր ինճիհանի համար։ Այս առթիւ Ազոնց իր մէկ նամակին մէջ կը գրէր. «Չցնծալից աւետիս դարձի աքսորեալ որդուց մերոց ազնուական տիւզեանց խնդութեամբ արտի ընթերցար ոչ միայն ի նամակադ Պօլսոյ, այլ և տեսաք արձանագրեալ ի լրագիրս

եւրոպեանց, որք կարեկից մտօք զվնաս և զցաւալի վիճակ այնր ազգատոհմի համարին չարութեան զխապարտ այլազգայն²»։

Իր բարեկամներուն ու մեկնասաներուն վերադարձած իբր իրենց մահուանէն ու աքսորէն՝ իշխանութեան, ինճիհանն ուրիշ միութարութիւն չունէր ընծայելու բայց եթէ իր Ստորագրութիւնն ինճիհաննայց պատկառելի հատորը, ըստ ինճիհաննի միայն 1822ին լոյս կը տեսնէր։ Ուրիշ գլուխ գործոց մը ինճիհանի, ուր այնքան լաւ կը գծէր սահմանները այս Մեծ Հայոց, որուն պատմութիւնը այնքան դիւցազնորէն պատմած էր իր մեծ քեռին Հ. Միքայէլ Չամչեան։

Այս գործին պատրաստութեան մասին արդէն տուինք քանի մը տեղեկութիւններ. բայց ինճիհանն իր յառաջարանին մէջ դեռ ուրիշներ ալ կը նշանակէ զորս անօգուտ չէ հոս համառօտելու ի սկզբան ու զած է համառօտ գործ մը կազմել, ոչ այնչափ Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւն մը ընելու համար, որչափ նորը ամբողջացնելու համար։ Բայց ինչ որ ինք դիւրին կարծած էր, հինն ու նորը միասին ստորագրել, աշխատութեան ընթացքին մէջ էն դժուարը կը դառնար։ Անհնարին էր բոլոր հին ու նոր տեղեաց հանգիստութիւնը ստուգել և մանաւանդ նահանգներու և զաւաններու բաժանումները համաձայնեցընել։ Ստիպուելով գործը անջատել, վերաստին կը դառնայ նոյն աշխատութիւնը ընելու աւելի ընդարձակ գործ մը պատրաստելու համար։ Հոս է որ կը պարտուի անձնօթ տեղերու բաւիդի մը մէջ, աւելի անել դարձած մատենագրաց հակասական ու տարակուսական խօսքերով, ուր քիչ մը կարենալ ուղղուելու համար «հարկեցուցիչ անհալ եղեւ մեզ գործ, կ'ըսէ, ստէպ ստէպ անդրէն ի ձեռին առնուլ ըզնախնաց մատեանս, ճշդիւ հաւել ի զանազան նոցին ձեռագիրս, առ ի գտանել վկայութիւն նոր յորոշումն երկրայակա-

1. Հմմտ. Հ. Մ. Կոթիխան, Պատմութիւն ժամանակակից, Հտ. Ա. էջ 302-9.

2. Ազոնց առ ինճիհ. 24 մարտ 1823.

նայն՝ ընդ առաջ ելելոց զմիոյ միայն տեղւոյ, զաւուրս բազումս հոգոցօրէն պարաւ յածեալ անձանձիր աստ և անդ զընթերցանութեամբ զմտնելոց, Ուր և ուղղեալ և բացատրեալ զբազում անուանա նախնի Հեղինակաց Յունաց, Հռոմայեցւոց, նա և մատենագրաց Ասորւոց: Այս պարտասուսն ոգւոյ՝ այս տառապանք զբազատ՝ կրկին մեզ ուսոյց միտս ճշմարտութեան, նախ՝ ի ձեռնարկս բանասիրականս յայնժամ սկսցի որ զգործն, յորժամ կատարիցէ՝ երկրորդ՝ յիրաքանչիւր հանդէս ուսմանց մինչեւ է հանդիսացեալ զործ ընդարձակ, մի՛ կարծեսցի թերևս արժանագրել զործ համառօտ»:

Այս բոլոր գիտակցութիւնն ու խղճմարտութիւնն ունենալով հանդերձ, չհամարիր դարձեալ մեծ գործ մ'ըրած ըլլալ, և զիտնականներու ներուսն ինդրելով է միայն որ կ'անցնի «ի ստորագրել զՄեծ Հայս: Այլում տեղւոյ և ժամանակի գրողիդն թողեալ զնեքածութիւն հին հայաստանեայց՝ ըստ կարգի և ոճոյ նոր աշխարհագրութեան, նաև զփոքր հայս: Այլում տեղւոյ թողեալ նաև զհին ստորագրութիւն վեցեցունց աշխարհաց, որք անդ վաղ ուրեմն երբեմն եղին ընդ տէրութեամբ մերոց աշխարհակալաց, Ոչ կարելով համօրէն գայժմուս յամբող զործոյն ժամանել»: Բետոյ ալ ինձիճեան ժամանակ չունեցաւ իր մտաղբածը կատարելու բայց եթէ շատ մասամբ և կողմնակի աշխատութեան մէջ:

Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց գիտական մեթոդով աշխատուած գործ մըն է. մեթոդ որ գերազանցապէս գիտնական պիտի նկատուէր նաև յետոյ ընդհանուր Եւրոպայի մէջ. այսինքն աւելի մատենագրաց խօսքերը հիւսելով և խղճմարտութեամբ նշանակելով իւրաքանչիւր կոչումի աղբիւր: Այս մեթոդով պատրաստուած գործ մը լաւ ազուցուած իրարու հետ և լուսաբանուած, ամբողջական պատկեր մը կը դնէ ընթերցողին առջեւ և հաւատք կը ներշնչէ անոր: Բաւական գնահատութիւն և գովեստ է արդէն ինձիճեանի այս աշխատութեան՝ մտածել որ զորքին հրատա-

րակութենէն գրեթէ դար մը վերջ՝ գրեթէ նոյն մեթոդն ու ստորաբանաժամանկները պիտի ընէր նաև Հիւրըման իր Հին հայկական տեղեաց անուններ գործին մէջ, ուր այնքան յաճախ են ինձիճեանէ կոչումներ: Այս գործովը ինձիճեան Հայաստանի հին ու նոր աշխարհագրութեան անվիճելի հեղինակութիւն մը կը դառնար:

Տարին իսկ ուր Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց կ'արտատէր, ինձիճեան բանակցութեան մէջ էր Ս. Ղազարու հետ իր մէջ ուրիշ գործն ալ տպելու համար, Դարապատումի հատորները: Ոչ ապաքէն ինք միանգամայն լրագրող հրապարակախօս էր. պէտք էր գլուխ գործոց մը միանգամայն այս սեռին մէջ արտադրել: Եղանակները ուրիշ բան չէին բայց եթէ պատրաստել ժողովուրդը աւելի բարդ գործի մը: Ու այս մեծ գործը նա արդէն տպագրութեան յարմար կը դատէր 1822ին. և ասիկայ պիտի ըլլայ իր նախափորձ մը մեծ ընդհանուր պատմութեան մը, զոր մտաղբութիւն ունեցեր է գրել:

Միակ արգելքը այս գործին լեզուն էր. ինձիճեան զայն աշխարհաբար լեզուով պատրաստած էր մինչդեռ Ս. Ղազարի մէջ գրաբար կ'ուզէին: Աշխարհաբարը տաղտրկալի և արհամարհ դարձեր էր ժողովրդեան համար: Ու Ազոցն այս նամակին մէջ կը թուարկէ բոլոր պատճառները որ զինք կը ստիպէին այս գործը գրաբար ուղղել:

«Նամակդ գրեալ է ի 24 Դեկտ. 1822 եհաս առ մեզ ի 21 ամսոյս որով ինդրեմ լայապղել զտպագրութիւն ընդհանուր պատմութեան. կամ դարապատում անուանեալ գրոց. խոսաւանալով վճարել զամենայն ծախս. սակայն ծանր՝ զի տարակուսեալ եմք վասն տպագրութեան նորա սակս լինելոյն աշխարհաբար լեզուսն. քանզի ի բազում ասաց հետէ լեւմեք զանգատս միջազգութիւնս և արհամարհութիւն իսկ զլեւուին յայլ և այլ քաղաքաց, որք եպիսկոպոսագրութիւն մեր աշխարհիկ լեզուսն, և ծախսանանոց ինդրեմ զի յօրինեցի ի բարաւ որոց: Ձայս մեղադրութիւն ճանդեմք բարեկամական կարեկցութեամբ համարձակեցաւ գրել առ մեզ ի կալկաթայէ Ասգո սարկաւազ ոմն Մաշտոցի Կարապետ... Գրութիւն սարկաւազին ոչ է յառանձնական յօժարութենէ նորա միայնոյ, այլ է հասարակաց խնդրոյ ամենայն հնդկակոյճան Հայոց, ըստ որում իմանաք ի

բազմազամար յանձնարարութենէ զընանց, զորս պատ-
րաստական դրամովք առնու ի մէջ լեզուգէտէ վաճառել
յայտոսիկ կողմանս, Սոցին զուգածայն լսին և զան-
գատք յարեւելից և ի Ռուսաստանէ, որպէս ի Պօլսոյ
իսկ զխովին. զորք զարտունը իրաւացի դատելով մե-
րոցն, և համաձայն պաշտօնական Ուսումնարանիս, միան-
գամայն և զանոտիք տօրեատուութեանս մերում, որք միան-
գամ ի մերոց աստի յօրինեալ էին գիրս աշխարհիկ և
զուսմ, սկսան փոխադրել ի զարբառ, յորդորեալ ի խոստ-
մանէ անոր ճշդկարեան չայոց, որք փափաքին իմանալ
զանտիպ երկատիրութիւնս մերոցն, առ ի տալ տպագրել
զնոսին ծախիւք իւրեանց, Ջայտոսիկ գիտելով քո ձեռն
ի զործ արասցան թարգմանել ի զարբառ զպարսպա-
տոււոյ, որով յօժարեցուց ի լոյս ընծայել, ապաթէոյ
անընդունելի լինի յամենեցունց¹»:

Այս նամակը պայքար մը յառաջ բե-
րաւ ինծիճեանին և Միաբանութեան միջև
աշխարհաբարի համար: Ինծիճեան թա-
խանձագին կը խնդրէր որ իր պատմութեան
առաջին մասը կամ հատորը աշխարհաբար
տպուէր, բոլորովին տրամադիր ցուցնելով
ինք զինք նաեւ ամբողջ գործը գրաբար
թարգմանելու:

Եւ հետեւեալ նամակին մէջ կը տես-
նուի որ կը յաջողէր վերջապէս ընդու-
նելի ընել իր խնդիրը: «Նամակդ որ ի
10 մարտի հէաս առ մեզ ի 6 ապրիլի:
Ծանեաց ի գրելոյդ՝ եթէ կարի շատ է
փափաքդ ի տպագրութիւն այսր մասին
կամ հատորդ դարապատում զրոյցդ յաշ-
խարհաբար լեզու, բայց տեսաք միանգա-
մայն՝ զի հաւանելով քո և մերումս առա-
ջարկութեան՝ յօժարեալ ցուցցանք զքեզ
գրաբար յօրինել ոչ միայն զմնացեալ հա-
տորսն այլ և զնոյն իսկ աշխարհաբար
տպագրելին, վասն որոյ զիջանելով հաճել
զփափաքդ, յանձնեցաք Հ. Սամուէլին զի
ի դէպ ժամու դիցէ զայն ի գործ և ծա-
նուցէ զծախսն»²: Ինծիճեան տրամադիր
եղած է իր այս գործը գրաբար հրատա-
րակելու ոչ այնչափ որովհետեւ այնպէս
կ'ուզէին, այլ որովհետեւ ինք ալ համո-
զուած էր թէ ընդարձակ գործ մը աւելի

լաւ կրնար գրաբար գրել, քան աշխար-
հաբար, որ դեռ շատ աղքատին ու անկիրթ
էր: Թառաջարանին մէջ միայն գրաբար,
կը գրէ. «Ջայս գործ բազմաշխատ ի բար-
բառ զորք հիւսուածոց զոգցեն արժան էր
արտադրել, բայց թախանձանք ընթերցա-
սիրաց անտեղեակ եղելոց գրաբարին՝ սերտ
ըղձակերտեալք ի լուր ընթերցուածոյ բանի
պատմութեանց՝ ոչ ներեցին մեզ զրկեալս
կացուցանել ի ճաշակացն՝ որոց փափա-
գէինն, այլ կամայ աւկամայ հարկ յանձին
կալեալ յաշխարհիկ յօրինել ի բարբառ,
որ ապագան տասնապատիկ առաւել ծան-
րացոյց մեզ աշխատութիւն բանի՝ գոլով
լեզու անկիրթ աղքատին, և արդարեւ ան-
խարմար ի յերկրել զիսոս ըստ բերելոյ
ոճոյ՝ և ըստ կարգի արտաճառութեան աս-
պարիզի բազմազգի բանախօսութեանցն,
որով հարկադրեալ ձգէր զմեզ զարտուղի
ի ծեցուփն ռամկակերպ ոճոյն կամ կըրկ-
նութեան խօսից»³: Այլուստ ինք մեծ կող-
մակից մըն էր աշխարհաբարի, կը պնդէր
իր խնդիրքին վրայ, և իր ցննարանները
յաղթանաբար Նամար, ինք ալ յաջողած
էր հանրագրութիւն մը պատրաստել բազ-
մաթիւ ստորագրութիւններով, որոնք թա-
խանձագին աշխարհաբար կ'ուզէին Գարա-
պատում: Ազոնց բանակցութիւնները վեր-
ջացնելով ինծիճեանի հետ կը գրէր. «Նամակդ
ի 25 Յուլիսի հէաս առ մեզ ի 20 Օգոս-
տոսի: Քորոցդ նախին նամակօք մերովք ծա-
նուցեալ եմք քեզ զկամս մեր, որով ցու-
ցաք զհաճութիւն ի կատարել զխնդիրդ ի
դէպ ժամու. վասն որոյ չէր հարկ կրկնել
և երեքկնել զնոյն առաջարկութիւն. և
զի՞նչ հարկ բերել ի մէջ զմիջնորդութիւն
աշխարհականաց ժողովական թղթով ըստ
որումս յիշես թէ. «Պատրաստեցան ժողո-
վական թուղթ գրել առ Գնդարգութիւնդ
ի ցուցանել զիւրեանց փափաք առ աշ-
խարհաբար տպագրութիւն»⁴: Զի հասարա-
կութիւն մեր ըստ հնարաւորութեան աւելի
քան զօտարս փոյթ տանի խորհել և ի
գործ դնել զորս կարգին յօգուտ աղգին և
ի պայծառութիւն գրաւոր արդեանց իւրոց

1. Ազոնց առ Ինծիճ. 27 Յունիս. 1823:

2. Ազոնց առ Ինծիճ. 25 Ապրիլ 1823:

3. Գարապատում հտ. Ա. էջ 12:

անդամոց, ուստի անհոգ լինի զի կատարեցի ինչորիդ»¹։

Դարապատումներու առաջին հատորը լոյս կը տեսնէր 1824 տարին երբ արդէն մեռած էր Ազոնց, մեծ պարապ մը թողուով ինճիճեանի չորս կողմը, Յետին թըղ-թակցութիւնները զորս կ'ունենար ինճիճեանի հետ Դարապատումի տպագրութեան համար էր։

Դարապատումը նոյն շունչով ոգեւորուած է ինչ որ Եղանակները։ Ո՞չ ապաքէն ինճիճեան կ'ուզէր ժողովրդեան սովբեցնել շատ բան և կարելի եղած քիչ ժամանակի մէջ միանգամայն։ Եւ ի՞նչ աւելի նպատակաւորմար իր այս մտածութեան, քան ընդհանուր պատմութեան գիրք մը ուր պիտի խօսէր բոլոր պատմութեան վրայ և իր գործերուն ու զաղափարնեւուն։ Դարապատումով ուրեմն ուզած է աւարտել գործը՝ զոր սկսած էր Եղանակներովը։

Ուրիշ պատահական ու ներքին պարագաներ կու գան եղանակաւորել իր ծրագիրը։ Մտադրութիւնն ունեցեր է տիեզերական պատմութիւն մը գրելու, և զայն սկսած է միայն ժ՛լ դարու կէսէն։ Ինչո՞ւ այս ձեւը իր ծրագրին մէջ, կարծեմ վախ ունեցեր է թէ պիտի չհասնի զլուս հանելու իր մտադրութիւնը։ Ո՞չ ապաքէն գործը բազմահատոր պիտի ըլլար, կէս դարու պատմութիւն միայն ու՞ր հատոր գրուած է։ Ու ինճիճեան գործը սկսած միջոց 65 տարիէն աւելի ունէր, յուզումներէ, հիւանդութիւններէ, անձկութիւններէ բոլորովին սպառած. յոյս չէ ունեցած որ իր ծրագիրը պիտի կարենայ գործադրել. և փութացեր է անոր լաւագոյն մասը տալ հայ հասարակութեան, զաղափարները որ կը յուզէին ժամանակները դեռ այն ինչ անցած։ Ո՞չ ապաքէն անոնց աւելի թարմ էին, ո՞չ ապաքէն զանոնց աւելի շահաւորութեամբ պիտի կարգային։ Կէս դար մը, ամբողջ իր կեանքն էր, կեանքը որ

դեռ շատ լուսաբանուելու պէտք չունէր, և որ պէտք չունէր շատ քննութեանց տակ խնայու։

Ուրիշ հոգ մը որ ունեցեր է, եղած է այս հատորները ախորժելի ընել և ընթեռնել։ Անոնց գրեթէ վէպի ձև տուած է, համեմեր է պզտիկ մանրանկարներով, միջադէպերով, որ այնքան աղէկ նկարաւորները դուրս կը ցայտեցնեն։ Բուն պատմութիւն մը չէ. հրահանգիչ և զրօսեցուցիչ ընթերցման գիրք մըն է։ Այն դէպքերուն՝ որ կեանքի որոշ վայրկեաններ կը ցուցնեն, տաճկերէն ոտանաւոր տողերով շեշտած է իմաստասիրութիւնը։ Իր ընթերցողներուն ախորժելի պիտի ըլլայ պատմութեան մէջ ալ ստուգուած տեսնել այն բանը՝ ինչ որ ինք արդէն հազար անգամ իր կեանքին մէջ անդադարձոր է։ «Եւ՛ր, առաւելագունին իմն զիջանելով. կը գրէ, ոչ հրաժարեցաք զամենայն կարգել ըստ տանելոյ այժմեան վիճակի ազգին, որոյ անընտել գոլով տակաւին յընտրողականութիւն ճաշակացն գեղեցիկ զպրութեանց և կատարեալ գիտութեանց, նախ ըստ համբակաց օրինի հասարակ ոճով պատմողականին անկէ էր ընտելացուցանել զլսելիս, առ ի ճանապարհորդել ի բարձր ձեւութիւն բերելոյ զիւրն բնաւորութիւն նաև առ ախորժակն բարդական կրթականութեան, և ի զորունս այլոց մակացութեանց»։ Այս փոյթը հասկցուելու ժողովրդէն որուն համար կը գրէ, իրեն բոլորովին ընտանեկան լեզու մը ընտրել տուած է։ Այն պարագային ուր կը վախէ չհասկցուիլ, անմիջապէս տաճկերէն բառը կը դնէ հայերէնին քով՝ իբր բացատրութիւն, կամ պարզապէս զայն միայն կը գործածէ։ Իր աշխարհաբարն իսկ ստեղծած միջոց ոչ դրած է գոհացնելու ժողովրդեան աչքն ու ականջը ոչ միայն բառերու պարզ ձեւերուն մէջ, այլ նաև քերականական կազմութեան մէջ։ Ինճիճեան միշտ վ կը գրէ հոն՝ ուր ք վի ձայն պիտի հանէր. յոգնակիի նշանը իրեն քով միշտ էր և երբէք եր, և միշտ միացած կը գրէ այն բառերը զորս ժողովուրդն ալ

1. Ազոնց առ ինճիճ. 8. սկզբ, 1823.

իր հնչման մէջ միացուցեր է, ինչպէս հիմաւայ, վաստիկները.

Հետեւեալ գլուխին մէջ գաղափար մը պիտի առնուի իր այս պատմութեան շնչտին վրայ, և պիտի տեսնուի թէ՛ մտղւ-վուրդը ինչ շահագործութեամբ պիտի կարգար ասանկ պատմութիւն մը:

Փարէզին մէջ խոփութիւնը կերտանալուն մը համար. 1785:

Փարէզի մէջ մէկ խաթուն մը կար վաւուս անունով, ասիկայ մէկ աննոցն մարդը մը գաւակ էր. երբոր ուժը տարբէն էր՝ դրժակի (թէրզիէ) մը կէն ոգործութեան համար էր քովը առաւ, ասոր վաղուս՝ մականունը պատահաւ եղաւ որ մէկ հարուստ խաթուն մը էր պաշտպանութեամբ առկա առաւ, վասն զի անակի կը հնչուէին որ ինչ վաւուս թագաւորական ցեղէն է ինչո՞ւ, բ. հերիքոսի տնէն, աս պատահաւ արքունիքէնալ (սէրալէն) քանի մը հազար լիբէ տարին եկամտու կապեցին, ետին նալ էկէցեցին, խղճաւով մեղքընալով վրոն՝ թէ թագաւորական ցեղէն ինչո՞ւ աղքատմէն, ինչն ալ մէկ անուշ վարմունցով մը՝ խորամանկ կերպով մը՝ աղէկ զիտէր թագաւորին ընտանեաց ալքը մտնալ, մանաւանդ թագուհիին. ասիկայ ետքը մօղը ըսածն աղետականի մը ընա կարգընկելով՝ անէկ Մօղը փառաւ ըսկացաւ:

Աս տանը փարէզին մէջը քառախնալ մը կար ունէն տունով՝ որ թագաւորական ոգործութիւն բաժնօղ էր, ասիկայ անկող հանդէ չէր թագաւորին ու թագաւորուհուն իշխաններուն իր տկար կառավարութեանը համար, անոր համար շատ կը պտտէր մէկ ճար մը գտնաւուս տունն ալքը մտնաւուս: Վերայիշեալ մօղը վաւուսն որովհետեւ քառախնալին ընա աղէկ կը տեսնուէր, և ուրիշ մեծ ծանծանկուն խօսքը անցուն կը ցըցընէր զինքը, քառախնալին յոյս կուտար որ զինքը պիտար ալք խօթէ հանայցընէ, թագաւորական արքունիքէն սուտ մուտ խօսքեր (խապարներ) կը բերէր իրեն համար աղէկ, որպէս զի քառախնալին պարզիկներ տանէ:

Աս միտքին մէջ երկու ճակատներէ պօսմէր ու պատանծ առնուած մէկ տղը բաժնակիր (օմթալի) եղած փարէզին մէջ՝ մէկ կերտանալուն մը ձեռք ձեռքէն պոկւումն զի քարէրով շինածն շատ սուղ բան, ասիկայ լիկրանալով ծախել ոչ ինկիլէրոսա, ոչ Օլլանա, ուղեկին Ֆրանսայի թագուհին ծախել մէկ միլիոն ու 600 հազար ֆրանքի, բայց թագաւորը չուզէն տանել, որովհետեւ խաղան խիտ ներդրեան մէջն էր: Աս բան լսելով վերայիշեալ մօղը վաւուս խաթունը՝ ուզի մէկ վարպետութեամբ մը իրեն ճանկը անցնել ան քարէն, ինչու որ թէպէտ հերիք եկամտու ունէր ինչպէս որ ըսինք, բայց էրիկ կնիկ կուզէն զիրենք մեծ հարուստ երեւցնել, փարթեմութիւն կը ցըցընէին՝ որուն ըստակ չգտաւ, միշտ կառավարութեան ու պարտքի մէջ կը թաղակէին:

Աս տանը մէկ անուանի մարդեղծութիւն մը ելած էր քալիօսոցն անունով, որ իրեն հատաօսող (լաֆագան) լե-

զուովը երրորդային շատ երեւելի մարդիկները խաբէրէր, որուն վրայ քառախնալ վարկուծ (իւթիկալ) առնէր, ասիկայ տրվեցուցած էր մօղը վաւուսին տարդ խաբել, Օր մը ցնաց աս մօղը վաւուս խաթունը ճէվաւ հիւրհիւրներն ըսաւ որ՝ բազումն կուզէ կերտանալու առնել, բայց ցառուկն կուզէ որպէսզի բազաւորը լիւնանայ. անոնք առ խօսքին հաստաւորին զիտանալով որ թագուհին ընտ կը տեսնուէր, բայց կերտանալուն ձեռքը տաւու լիւնանաւորին: Ան տանը մօղը վաւուսն մտածեց քառախնալը ձեռք տանելու, ցնաց խորամանկութեամբ անոր ըսավ որ՝ բազումն խիտ կը քաղանայ ան կերտանալու լիւն, բայց բազաւորին ցաղտուկ ըլլալու համար՝ յանձնեց որ դուն մէրը մտնաս, աս բան լսեցին, ասովը բազումնին ալքը կտնես: Միւսմա քառախնալը սիրով յանձն տանելու եղաւ աս գործը որպէս զի թագուհին ճանչնալու. բայց հաստաւորութեան համար մէկ ձեռագիր մը ուղեց ունենալու թագուհին. ասորաւ ճարը գտաւ աս խաբեայ կնիկը, ցնաց մէկ սուտ թէմսիկ մը ցրել տալով թագուհին անունով ասան ստաբարգով, Մարիամ Աղգոնիկոյ. որուն զերեւալ կը ծախէր թագուհին զինք. մէջը կերտանալուն զինք զինկով՝ զինքը կը պարտաւորէր որ չորս անգամէն վճարէ զինքը, փառախնալին միտքը որ միայն թագաւորին ու թագուհին կը հընալ ճանչնալու խաթունը, ասանց ցնիկուս կնիկն ձեռքով բան տեսաւ, որպէս թէ մէջ ընկաւ, ցնաց ճէվաւերհիւրներն ստուգեց որ՝ իրաւ թագուհին է կերտանալուն ուղեց, անոնց ալ քառախնալին հաստաւորով անոր յանձնեցին. քառախնալն ալքով մօղը վաւուսին, ապապրիւով որ թագուհին ձեռքը տայ:

Երբոր աս հարապործ կնիկը քաղանքին հասաւ, աստան մեծ հիւղակութիւնը (առնաւորհոթութիւնը) զուլու տարաւ, իր երկունք ընա մէկ տեղ կտար կտոր քակեց կերտանալուն, քել մը ֆրանսա՝ քելմընալ ֆիւլմէնկ ծախել աղւալով. իր էրիկնալ Լիւտան իրկեց, որպէս զի մէկ կտորն ալ ըն ինկիլէրոսա ծախէ: Երբոր հասաւ տուն անգամուն վճարքին տանը՝ ճէվաւերհիւրն կուզէր քառախնալին 400 հազար լիբէ, ինչպէս որ խօսքը դրէկէն ամէն անգամուն աւալով վճարելու. քառախնալն կը սպասէր որ թագուհին իրկէ իրեն աւալով ըստակ, բայց մէկ ծան մուն մը չէր ելլար թագուհին: Կնիկն խորամանկութիւնը լիւննալով, մօղը վաւուսն քառախնալին առաւարկեց որ աս անգամուն ինքը վճարէ, բայց որովհետեւ չունէր այնչափ վճարելու. նորէն եկաւ թագուհին զինքն ըսաւ որ՝ ընտ չեմ կրնար վճարել. 30 հազար լիբէ միայն կուտամ որ՝ ան ըստեկին շաւը տաս ճէվաւերհիւրներն, ըսեա անոնց որ թէլ մը տանն ապանեն:

Ան տանը քառախնալը շփոթութեան մէջ ընկաւ, կասկած ցնաց իր խաբութեան վրայ, մօղը վաւուսն ուրիշ ուղիով մը բանեցնելով՝ ապահովացաւ քառախնալը ըստալով որ՝ բազումնին ընա քեզ տեսցնեմ, իր թերմութիւն զի պիտար գտարք աս խաբէրս, բայց որպէս զի բազաւորն ցաղտուկ մնայ բանը՝ փխր տանն աւալոյն դառնալով ըստալով զինքը մէկ ուրիշ խաթուն մը գտաւ ուրիշ անունով, որ զեմքովը հաստաւորը թէլ մը կը մտնէր թագուհին, ասունց հասկընցնելու երին թէ թագ-

գուհի պիտոք ձեռնասա, իրեն առաջի սպասարեց քառտե- նալին ըսելու թէ ինչ որ քեզի գործերն մոդո վառուան քառտեին համար՝ ամենհետեւ հաստատո՛ւ, ըրի՛, իրաւ նեւ Ուխիւ խաթուել որ բանին ամենեւին տեղեկ չէր թէ ինքը չոն թագուհի կը ձեռնայ քառտեխալին աչքին՝ երբոր խոցը դժամ գիշերը առաջի բանը գուցեց քառ- տեխալին՝ հարապետ վառուան չլլալ թէ քառտեխալին չես խոցը երկնցնելով մազը ծակվի, մէկն կանչեց քառտեխալին կոսմ Աղոդաւ, աւ ըսելով իր առջին գնալ ձեռնուց քառտեխալ, աղոդաւ կոսմը թագուհորին եղբարն էր, անանկ ցըցուց որ իբր թէ աւ ասեմը չոն իրեն կու գար, ստամոքսեմէ քառտեխ ձեռնուց որպէս զի ուլվան վախճայ հեղեղայ քառտեխալին չես երկան՝ լիտորաթէ, ինչպէս որ իրաւ ուլվա խաթուանալ ինքեմէ շուտ մը հեղեղաւով քաշվեցաւ գնաց, կարծեւով որ թագուհորին աղբորը աղոդաւն չոն կու գայ:

Հիմա ստա թագուհիին առաջի խոցըով միտմիտ քառ- տեխալին սիրաւ հանդիցեալ, ջանաց ճէվահիրմերնուն սիրտնալ հանգիցնել, բայց անոնք իրենց ըստակ միայն պիտեմէ չհանգիցնել, Տեսնալով որ չլլալ՝ քառտեխալը իրենց խորհուրդ աւելով որ՝ ինքիլիքին երթան գաղ- տակ թագուհիին գուրցնի, կամ ըստ ոմանք իրենց գա- ցին վէզերին զանկոնցան, որ էր պարոն պրէզվիլէ՛ ա- նալ գնաց թագուհիին գուրցեց, հասցնելով ինչպիսի ա- նաղեան կը բերէր աւ բան իր անուանը, թագուհին առի ըբարեւ չիկցեաւ հաստատալ ասանկ խորհարութեան ասանկ լրբութեանը վրայ, հաջը ծածուկ քննելով իմա- նալով բանը հասկնաց թագուհորին, թագուհորը օգոստ. 15. իրեն ու թագուհիին առջին կանչեց ուսան քառտե- նալը, հարցուց. պոճմը ճէվահիրմերն կէտաւալելն մը առի՛ր, ինչ ըրի՛ր, ո՞վ քեզ յանձնեց առնելու, ուսան պատասխան տալով, առի, կարծեմալ որ քառտեխին ձեռ- քը անցաւ աւ իշխտալիքի, մէկ երեսելի խարաւ մը որ ինչպի մոդո վառուա կոստալի՛ ինքի ցըցուց քառտեխին քուրդը աւ քանիս համար, եւ ալ իրեն մէկ ծածուկան ծածուկալիքի մը ընկելու համար՝ ծածու առի: Այս ատենը թագուհին խոսեցաւ ըսաւ, իճիպիս հաստատալի որ եւ քեզ անակն բանի մը մէջ խորեմ, որ ամենեւին քեզի լի- վալալիքի, որովքեմալ անկալի ատենէ է որ քեզի հետ յեմ խորաբաւ. իճիպիս ալ կ'ըլլայ որ եւ մէջ տեղը ա- նակն մէկ կնիկ մը խորեմ, որ իմին մէկ ծածուկալիքի մը մէջը լի: Կը ձանկարմ. ըսալ ուսան, որ խորալիքայ, հրամանեմքի մէկ աչիկ ծածուկալիքի մը ընկելու համար մէկը մտայ, անոր խորալիքիքիքիք լիմացայ, սիպեացայ:

Թագուհորը իր գրած թուղթը ցըցուց, անուշութեամբ խոսիլ սկսաւ որ ամմն բանը գուրցէ, և որպէս զի աւելի համարաւթութիւն ունենայ ուրիշ խուց մը խոթի, հոն թղթի վրայ գրելով հասկըցուր ինքի ըսաւ ամմն բան. ուսան ինչ ծամ մը հոն կենդանով իր գրածը ցըցուց, որ մոթ խոցը էին անհանկըմալ: Այս ատենը թագուհորը հրամայ որ իր ստիկն երթայ, իր պաշտպաններուն մնե- ծը որ կրպէր վիլլուաւ գուրցա իրեն կանչեց, ան ասե- նը ուսան հասկըմալով որ զինքը բանաւ պիտոր զնէլ տայ, թագուհորին ուրը ընկաւ աղաչեց որ՝ թէ եւ ա- տեն աայ իրեն ան օրվան շնորհքին համար՝ որ էր վե- րափախման անը, ֆրանսային համար օր ուրախութեան,

որովհետեւ աւ տոն է պաշտպան ֆրանսային: Թագուհ- րը պատասխան լիտալով հարձաւ գնաց, պարոն պրէզ- վիլէ իր տեղը տարաւ, հոն իր ամմն թուղթիքը կնիցե- ւորը պահպաններուն մնեմը իր գարպասը (սէրայը) տարաւ՝ անկից պատթիլա շերտը. թագուհորը կարգէ դուրս բառաւանդիքին յանձնեց որ աւ կէտաւալելին բա- նը քննէ, գառտաւանը կտրէ, իրեն ցըցուց ի՞նչաց հոմո ասանկ բանաւ զննելու համար քառտեխալը՝ շատ գան- կաւ գրեց ֆրանսայի թագուհորին՝:

Այսպիսի համով ու հրապուրելի գործի մը միայն առաջին յաջողութիւնները կըր- ցաւ Պոլիս տեսնել ինճիհեան, վերջին հա- տորները եկաւ Վենետիկ աւարտել 1827- 28ին: Պոլսոր ժամանակներ էին հայու- թեան համար. կաթոլիկ դաւանութեան պատկանող Հայերը ճիշդ նոյն հալածանք- ները կը կրէին կոտորածներու պատճառ չալ պատրիարքներէն ինչ որ իսլանդացիները Անգլիկաններէ: Ստիպուած էին յաճախ թողուլ տուն, տեղ, հայրենիք և դիմել աք- սորը, եթէ ոչ թիալովութեան աւելի չա- րագոյն պատմին: Իրենց դէմ եղած ամ- բաստանութեանց մէջ հետաքրքրական է որ կար նաեւ իբր գաղտնի յարարերու թիւններ մշակող եւրոպական երկիրներու հետ և իբր անկախութեան գաղափարնե- րու հետամուտներ, ճիշդ ինչպէս որ գրեթէ դար մը վերջ միտի ամբաստանէին ըու- լոր Հայերը և մասնաւորապէս Դաշնակաւ- կանները:

Այս հալածանքներուն սաստկագոյնը տեղի կ'ունենար 1828ին Պոլսու պատ- րիարքին սաղբերովը և տէրութեան թոյլ- տուութեամբը:

Ինճիհեանի այլ ևս անկարելի էր Պոլիս կենալ. Վատնգը իրեն կը սպառնար ոչ միայն որովհետեւ կաթոլիկ մըն էր, այլ աւելի որովհետեւ հայապիրական և հայրե- նասիրական ազդեցութիւնը տարածելու կեղծոններէն ալ մէկն էր, որուն համար ալ անգամ մը հալածուեցաւ՝ ապականելու համար Օտտոսա: Այս անգամ իրեն ան- կարելի էր ուսի հողի վրայ ապականիլ, ուսի պետութիւնն էր այլ ևս որ եղաւ-

կի վախ կ'ազդէր տանկին իբր իր նախընտրեալ թշնամիներէն մէկը: Յամաքի ճամբով Վենետիկ ուղեւորեցաւ, այցելելով այսպէս իր ստորագրած տեղերէն շատերը իր աշխարհագրութեան ու պատմութեան մէջ, ինչպէս Վենետիկէն Պոլիս դարձադարձ ուղեւորութեանց այցելած էր նաւահանգիստներուն: Նա կը ճամբորդէր ուսումնասիրելով և կ'ուսումնասիրէր ճամբորդելով: Իր գրութիւններուն մէջ ամենէն աւելի մանրամասն և ամենէն աւելի քաջատեղեակ կը ցուցնէ ինքզինք առհասարակ խոսիլոյ և մասնաւորապէս Վենետիկի տէրութեան վերջին անցքերուն ու պատմութեան: Վենետիկ երկիրն էր ուր ամենէն շատ բնակած էր և զոր իր Հայաստանէն վերջ ամենէն աւելի կը սիրէր: Այս քաղաքը կը հասնէր և Հայոց կղզիին վրայ 1828 տարին, ուր ճիշդ կը մեռնէր Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան: Տարւոյն մէջ իսկ Միխիթարեան հասարակութիւնը գինք կ'ըտէ Աթոռակալ՝ որ ընկերութեան կեանքին մէջ, ամենէն բարձր աթոռն է յետ Ընդհանրական Աթոռի:

Հոս ինճինեան իր անցեալ յիշատակներուն հետ իր զբաղան զբաղումներուն մէջ կ'ապրի տակաւին հինգ տարի: Նա կը մեռնի 1833 Յուլիս 2: Նա ապրած էր 75 տարիներ:

Իր յետ մահուն թողած գործերը թուրքուումը են Հնախոսորին Հայաստանեայց գրերին յառաջարանին մէջ, միակ գործը՝ զոր բաւական աւարտած համարեցան տրպագրութեամբ լոյս հանելու:

«Հայրենասէր ոգի արգոյ ծերունոյն մերոյ Տեան Հ. Ղուկաս վարդապետի ինճինեան, կը գրէ հրատարակելը», վառեալ ի նախանձ հայրենի փառաց՝ ուսումնասէր և ազգասէր Հայոց ևս ի վայելումը զայս մատեն: զոր խոստացեալն էր կանխաւ ի Ստորագրութեան իւրում Հին հայաստանի: Արդ զսմ յուրմ յանեալ բազմաշխատ գնութեամբ ի խուռն մատենան հնոց և նորոց օրինակագրաց այլ և այլ ազգաց, և յոտակեալ մանր րոց օրինակագրաց այլ և այլ ազգաց, որ ինչ պէտք էին յազգասաների զխաւորելոյ Ներածութեանն Հնախոսութեան Հայաստանի, աւարտեաց ըստ ամենայն հանգամանաց ի վերջին ամս ծերունոյն իւրոյ: Թէպէտ և զայս մատենալ բազմաթիւն տընութեանց արգասիք՝ բազում ամօք յառաջ երկասիրեալ էր միանգամ անխնայ վատ:

տակասէր, այլ անգութ ժանիք ամենածախ հրդեհին յահիւս լուծին ի Բելգիանոյ յամի 1815. որպէս և զայլ բազում զոտակար և բազմաթիւն մատենան ծերունոյն այսօրիկ:... Եթող մեզ սա ինքն և զանկերպարան և զթերակատար Հնախոսութիւնս եօթանց աշխարհաց, որք ի հունն եղին երբեմն ընդ աշխարհամբ Թագաւորացն Հայոց. այն ինքն են Փոքր հայք, Կիւիկեա, Միշագետք, Եփրատացիք, Խաղտիք, Արապատական, Աղուանց և Եղեգն, զորս վեր ի վայր յիշէ ինքն ի մատենիս, զընթացողս ի հնախոսութեանն նոցիս առաքելս: Այլ աւաղ մեծի ցաւոցս ամենայն հայկազն և օտարազգի ուսումնասիրաց. զի ժամանեալ հրաւիր մահուն և ոչ զաւրպագրութեանն տեսնիս կարաց տեսանել բազմալատակ անձին: Է նորա և այլ մատենալ Մարգարապատում, որ այն ինքն է ստորագրութիւն մարդոյ ըստ բնական կազմութեան և ըստ բարոյական յօժարութեանց. այլ և զսո չմտնեաց ի լուռն անկ. որպէս և ոչ իսկ յաւնդեցաւ սկիզբն առնել վերլուծութեանն Աշխարհագրութեան Միւլսիս խորհրդաւոյն, զոր և յիշատակէ ուրեք ի մատենիս»:

Ինճինեանի թղթեաններուն մէջ հանդիպեցայ միայն Մարգարապատումին, որ աւտաղծ մըն է աւելի եզակեան գործ մը կազմելու քան նոյն իսկ գործի մը ողջամբը: Ասկէ զատ իր Հնախոսութեանց վրայէն դուրսն է դատաստան մը կազմել նաեւ իր միւս աշխատութեանց վրայ: Այս հատորաւոր աշխատութիւնը թէեւ աւարտած, բայց ինչ ինչ մասերուն մէջ միայն արժեքաւոր է. և մասնաւորապէս առաջին հատորին մինչև ութերորդ գլուխը որ կերպով մը Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց աշխարհագրութեան ներածութիւնն է, տեղեկութիւններ տալով Հայաստանի և իր գաւառներու զանազան յորդորումներուն վրայ, լեռներուն, գետերուն, բերքերուն, լիճներուն, առուտուրի մասին՝ ոչ ազգային մատենագիրներու ճոխ աղբիւրներով: Մնացածին մէջ լաւ տեսութիւններ ունի բայց շատ վերիվերանց աշխատեալ, և յօրումներն ունի որոնք բոլորովին աւելորդ ու ծաղրական են:

Հասած վերջը ինճինեանի կեանքին, գիտարարութիւն կը զգամ իր գծագրութիւնը մտքիս առջիւ պատկերել, քանի որ

1. Հնախոսութիւն Հայաստանեայց, Հտ. Ա. 8-րդ շարան էջ 7-8:

անկէ հատ մը չունիմ առջևս իրեն մէջ կայ գիծ մը գիտնալու նորութիւնները, զանոնք ներկայացնելու, անոնց զայնակալական կամ հրապուրիչ կէտերը դուրս ցայտեցնելու, յետոյ կայ գիտնական մը լուրջ գիծերով, բայց անապարող, իբր թէ ներքին հիւանդութիւն մ'ունենալով, հեռ մը որ իր կուրծքը կրծէր, Ու այս թաքուն հուրը մերթ կը փայլեցնէ իր այրական աչքերուն մէջ իբր արշալոյսը բազմացուած կեանքի մը, որ շուտով կը մարի անսովոր ու պարտաւորեալ զբաղումներու մէջ, Ու գիտնականի, արդիականի, չյագեցուած բանաստեղծի, և չհամակրուած կեանքի մը երանգներուն անյարմարաւոր խառնուրդը կու տան իր գէմքին արտայայտութիւնը երկչոտ տղու մը, ջղային կնկան մը, այրական մարդու մը և զառամեալ ծերու մը, զոր ձգած միջոց քիչ մը կը սիրեմ արդէն, քիչ մ'ալ կը կարեկցիմ, և շատ ալ կը զուարճանամ:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ

Վ. Ե. Զ

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆԸ ԿԸ ԿԱՆԳՆԻ

Ողջունեցինք զայն, Դրսերու քաղաքին այդ հսկայն, որ փիւնիկ հաւուն նման վերստին ծնաւ իւր աճիւնէն՝ տասը տարուան երկունքով մը: Ողջունեց զայն Ազրիականի թագուհին, որ թագընկէց նստաւ պահ մը՝ սգաւոր տիկնոջ մը պէս: Ողջունեց զայն խաւիա, ինչպէս զորովագործ մայր մը՝ որ իւր ազնուական դասեր ու բարութեանց կը մասնակցի սիրայօժար: Ողջունեց զայն ամբողջ աշխարհ, զոր կը մտայնէ վենետիկ, ինչպէս շողջողուն գեղեցկութիւն մը զինք դիտող բոլոր մարդկութիւնը: Ինչ որ վենետիկը է՝ ամենուն է, և ամէնը վենետիկը են: Անմահ կոթողին մահը ցնցեց գեւորպա, և անոր

յարութիւնը դորդեց զայն: Յնծութեան այս մեծ աղաղակը մի անգամ միայն լսած էր Աւետարանչին Զանգակատունն իւր շուրջ՝ ասկից հազար տարի յառաջ, կամ մանաւանդ լսած չէր բնաւ: Եւ ո՞վ գիտէ թէ պիտի լսէ անգամ մ'ալ դարերու լուսութեան միջին: Բախտին քմահաճոյքներն անծանօթ են և կը ծիծաղին գուշակութեանց վրայ: Վենետիկ տունեց ուրեմն իւր տոներուն ամենէն մեծը, ամենէն նուիրականը, ամենէն ցանկալին և անմոռանալին: զարերու տօնը՝ որ իւր շրջանը չուներ, չի կրկնուիր:

Նաւակս կը սահի լճակին շողջողուն մկանանց վրայէն, դրօշազարդ նաւերու, սպիտակ՝ կարմիր ու գորշ պալատանց առջևէն, և կ'երթայ կը խրի Փոքր Հրապարակին ճիշդ դիմաց, հոծ տորմի մը մէջ ջնարակեալ սպրկիկ գոնդոլաներո, սև ու նուրբ պարկաներո, կոպիտ ու կեղտոտ պէստեղներո, ջրին կ'աւծ ստեղծարարներո, և այդ աւանդական ձեւերու մէջ աններդաշնակօրէն ցանուած նորերուկ շոգեմակոյկներու, որոնք այլադէմ հիւրերու գաղափարը կու տան այս քաղաքին մէջ: Անոնք ծովախորշին փաղփուռ ջրերը կը ծածկեն՝ քառին ամբողջ իմաստովը, խիտ, կիպ իրարու՝ առանց միջոցի: ջրի վրայ ցամաք մը: Եւ իրենք ալ կը սքողուին մարդկային երփներփն ամբոխէ մը, որ խառնուրդ մ'է ամէն հասակաց ու վիճակաց, շքեղին և պարզին, օտարականին ու քաղաքացւոյն: Ոչ մէկ կանոն անոնց մէջ: Նստած, կանգուն, նաւակաց մէջ կամ խելաց վրայ, նոյն իսկ նաւակէ նաւակ անցնելով, այն անտարբերութեամբ որ յատուկ է հաստատուն գետինը կոխող բազմութեան մը: Մեր ետեւ շղթայ կը կազմեն թուի ուղղմանաւոր, որոց կամրջակները, դիտանոցներն ու կայմերը ծեփուած են նաւաստեաց խմբերով: Աւելի հեռուն՝ Ս. Գեորգի և դրացի կղզեկաց ափունքն ու տանիքները մըջիմիջ պէս խճողուած են մարդկային հեղեղով:

Աւելի կախարդիչ է սակայն Փոքր Հրապարակին երևոյթը մեր դիմաց, Դրսական